

[DOI:10.26104/NNTIK.2023.71.50.051](https://doi.org/10.26104/NNTIK.2023.71.50.051)

Жамашова А.Т.

ТЕРМИНДЕР ЖАНА КӨРКӨМ АДАБИЯТТАГЫ ТЕРМИНДЕР

Жамашова А.Т.

ТЕРМИНЫ И ТЕРМИНЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

A. Zhamashova

TERMS AND TERMS IN FICTION

УДК: 811.512.154. (572.2) (043.3)

Бул макалада лингвистикадагы терминдер талдоого алынды. Терминдер коомдогу жаңы жетишкендиктерди атоодон улам келип чыгат, ошондой эле атоо бирдиктүү жана жалпыга түшүнүктүү, белгилүү болуусу зарыл. Терминдер тууралуу ар бир илимдин тармагы өз алдынча эл аралык маанидеги түшүнүктөргө кайрылат. Ар бир коомдогу илимдин, техниканын, адабияттын, искусствонун жетишкендиктеринин айгинелөөчү жана жаңы аталыш, жаңылык болуп саналат. Термин дегенибиз, өзүнүн туюнтуучу түшүнүгүнө дал келүүчү, туруктуу, белгилүү бир терминологиянын ичинде бир гана мааниде колдонулуучу, башка терминдер менен өз ара мамиледе, карым-катышта болуучу, бирдей калыпта колдонулушу менен мүнөздөлүүчү сөз жана сөз тизмеги болот. Термин – белги менен белгилөөчүнүн өз ара так дал келүүсү, өзгөчө белги системасы, тилдик белги катары аны туюнтуучу касиеттери аркылуу жөнгө салынышынан улам терминге айланат. Термин тилдик лексикадагы көп маанилүү, омонимдик, синонимдик сөз каражаты боло албайт, анын тилдик лексикада мааниси так чектелүү болот. Филология илиминде адам курчап турган чөйрөнү баяндоо аркылуу бере алат, ошондуктан, бул модель термин катары колдонулат. Филологиялык терминология – бул филологдор же көркөм адабий кепти жаратуучулар илимий же профессионалдык сөздүн жаралышын толук кандуу сезе турган чыгармачылык чөйрө. Көркөм адабий кептин өзгөчөлүгүн эске алуу менен аны тилде туюнтууда жана башка бардык стилдерге жана анын түрлөрүнө каршы коюуга туура келет. Көркөм чыгармалар тилдин ар түрдүүлүгүн чагылдырат, терминди тандоону автор өзү чечет. Көркөм тексттеги адабий терминдер текстте белгилүү бир эстетикалык функцияны аткарат.

Негизги сөздөр: термин, илим, адабият, техника, терминология, атоо, грамматика, лексико-грамматика, көркөм кеп.

Эта статья о терминах в лингвистике. Термины возникают из наименования новых достижений в обществе, и наименования должны быть едиными, общепонятными и известными. Что касается терминов, то каждая область науки самостоятельно относится к понятиям международного значения. Достижения науки, техники, литературы и искусства в каждом обществе накапливаются и приобретают новое имя, новизну. Термин – это слово и ряд слов, которые соответствуют его экспрессивному понятию, устойчивы, употребляются в определенной терминологии в единственном значении, взаимодействуют с другими терминами и характеризуются их единообразным употреблением. Термин становится термином благодаря точному соответствию между знаком и означающим, особенно знаковой системой, регламентируемой его выразительными свойствами как языкового знака. Термин не может быть многозначным, омонимичным, синонимичным словом в языковой лексике, его значение в языковой лексике строго ограничено. Произведения искусства отражают мно-

гообразие языка, выбор термина решает сам автор. В филологии человек может описывать окружающую среду через повествование, поэтому эта модель используется как термин. Филологическая терминология представляет собой творческую среду, в которой филологи в полной мере испытывают создание научного или профессионального слова или создатели художественно-литературной речи. Учитывая особенности художественно-литературной речи, ее следует противопоставлять всем другим стилям и видам выражения в языке. Литературные термины в художественном тексте выполняют в тексте определенную эстетическую функцию.

Ключевые слова: термин, наука, литература, техника, терминология, знак, грамматика, лексико-грамматика, художественная речь.

This article is about terms in linguistics. Terms arise from the naming of new achievements in society, and the names should be uniform, commonly understood and known. As for the terms, each field of science independently refers to the concepts of international significance. The achievements of science, technology, literature and art in every society accumulate and acquire a new name, novelty. A term is a word and a series of words that correspond to its expressive concept, are stable, are used in a certain terminology in a single sense, interact with other terms and are characterized by their uniform use. A term becomes a term due to the exact correspondence between the sign and the signifier, especially the sign system, regulated by its expressive properties as a linguistic sign. A term cannot be a polysemantic, homonymous, synonymous word in the language vocabulary; its meaning in the language vocabulary is strictly limited. Works of art reflect the diversity of the language, the choice of the term is decided by the author himself. In philology, a person can describe the environment through narration, which is why this model is used as a term. Philological terminology is a creative environment in which philologists fully experience the creation of a scientific or professional word or the creators of artistic and literary speech. Given the peculiarities of artistic and literary speech, it should be opposed to all other styles and types of expression in the language. Literary terms in a literary text perform a certain aesthetic function in the text.

Key words: term, science, literature, technology, regulation, terminology, lexico-grammar, artistic speech.

Биз жашап жаткан коомдогу илимдин бардык тармагында колдонулган терминдер – бул илимдин, техниканын, адабияттын жана искусствонун тили болуп, адам баласынын акыл-эсинин жемиши болуп эсептелинет. Мына ошондуктан илимдин, техниканын, адабият менен искусствонун күн санап өсүшүнө байланыштуу атайын терминологиялык сөздүктөрдүн иштелип чыгуусу, буга чейин колдонулуп келе жаткан терминологияда орун алган кемчиликтерди таап,

жоюу зарылчылыгы туулат. Терминологиянын илимий негизги маселелери О.О. Винокур, Д.С. Лотте, Л.А. Булаховский, А.А. Реформатский, Р. Г. Пиотровский, Н. А. Баскаков, Н.Д. Дмитриев, В.В. Виноградов ж.б.у.с. залкар окумуштуулардын эмгектеринде иштелип чыккан.

Бул окумуштуулардын эмгектеринде терминологиялык илимдин теориялык жоболору аныкталып, терминдин спецификасы жана анын жалпы элдик тилден алынган орду аныкталган. Терминге берилген толугураак аныктаманы А.А. Реформатский менен Н.А. Баскаковдун эмгектеринен жолуктурабыз. Баскаковдун аныктамасы боюнча *термин дегенибиз өзүнүн туюнтуучу түшүнүгүнө дал келүүчү, туруктуу, белгилүү бир терминологиянын ичинде бир гана мааниде колдонулуучу, башка терминдер менен өз ара мамиледе, карым-катышта болуучу, өзүнүн ушул терминологиянын ичинде бирдей калыпта колдонулушу менен мүнөздөлүүчү сөз жана сөз тизмеги* болот [3, 36-б.].

А.А. Реформатский терминдердин өзгөчөлүктөрүн комплекстүү көрүнүш катары караган, анын эстетикалык сырткы көрүнүшүнө; модалдык, экспрессивдүү жана эстетикалык семантикасына көңүл бурган. Орус тилинин терминологиясында троп жана фигура терминин изилдөө зарылчылыгы болсо, анда алар төмөнкүдөй максатта иш алып барышат; 1) троп менен фигуранын эң алгачкы тарыхый этабына кайрылуу; 2) троп жана фигура терминдеринин маанилеринин диахронияда өнүгүшүнө байкоо жүргүзүү; 3) троп жана фигура терминдеринин грек жана латын тилдеринен орустардын тилине киргендеги ассимиляциясынын өзгөчөлүктөрүн изилдөө; 4) диахрониядагы троптордун жана фигуралардын классификациясынын аныктоо жана термин катары тилдик системадагы тарыхый өзгөрүүлөрүн изилдөө. Бул маселерди чечүүдө баштапкы материалды табуу жана тандоо маселесинен баштаган. Троп жана фигура термин катары терминологиянын тарыхында кийинки убакта колдонулуп баштады, мындайча айтканда бүгүнкү күндө заманбап **“терра инкогнита”** (белгисиздик) болуп саналат же тилде риторикага жана анын категорияларына скептикалык (ишенбөө) мамиле жасоо.

Ал эми кыргыз тил илиминде терминология маселесине Р. Кыдырбаева менен К. Асаналиев терминологиялык сөздүк түзүп, филологиялык талаага жол салышкан. Адабияттагы чаржайыт терминдердин колдонулушу боюнча белгилүү сынчы, адабиятчы С.Жигитов агайыбыздын макалалары байма-бай газет беттерине чыгып турганы баарыбызга маалым. Ч.Жумагулов, А.Шерматовдун адабияттагы, котормодогу, коомчулуктагы терминдердин туура эмес колдонулушу жөнүндө басма беттерине чыгаргандарынан билебиз.

Тил илиминде терминдин маңызы тууралуу

ушул күнгө чейин актуалдуу көйгөй болуп келет. Тил илиминде улуу окумуштуу-тилчилерибиз Б. Юнусалиев, К. Карасаев, К. Юдахин ж.б. өз убагында кыргыз тилиндеги терминдердин пайда болушу, орус тили аркылуу чет тилдерден алынган терминдерди илимдин тармагына жараша туура пайдалануу зарылчылыгын айтып, жазып келишкен.

Лингвистик багыттагы терминдер дайым эле терминдик даражаны алып жүрө албайт. Бул тууралуу Б.Н. Головин: “...терминдер терминдик эмес сөздөр менен сапаттык жактан бир тектүү болсо, анда терминологиялык сөздүктөр үчүн сөздөрдү жана сөз айкаштарын тандоо кандай негизде жүргүзүлөт? Бул терминдерди жана терминологиялык талааларды статистикалык талдоо процессинде айрым сандык мүнөздөмөлөрдүн болушу терминдердин сапаттык өзгөчөлүгү жок деген корутундуга таптакыр алып келбейт...” - деген.

Ал эми терминди мүнөздөгөн башкы касиети тууралуу В.Н. Головин “терминдин айырмалоочу өзгөчөлүгү – анын аныкталышынын жогорку даражасы” - деп эсептейт. “Термин” түшүнүгү кандайдыр бир белги же белгилердин жыйындысы менен өз ара байланышы аркылуу ар кандай ыкмалар аркылуу аныкталат.

Е.Н. Толкина сөздүн терминология аркылуу - “белги менен белгилөөчүнүн өз ара так дал келүүлөрү бар” өзгөчө белги системасы, тилдик белги катары анын касиеттери аркылуу жөнгө салынышынан улам терминге айланаарын белгилейт. Тилдик өзгөчөлүгү чектелген белгиси терминге айланат. Натыйжада терминологиялык лексика жалпы тилдик лексикадагы көп маанилик, омонимдик, синонимдик маанилеринин жоктугу менен айырмаланат.

Терминологиялык лексика жалпы адабий тилден тышкары эмес, анын бир бөлүгү болуп саналат, деп белгилейт, В.П. Даниленко. Н.З. Котелова: “Терминдер сөз, алар тилдик каражаттарга кирет,” - деп жазат.

В.Г. Гак: “Термин жалпы лексикалык бирдиктердин белгилерин алып жүрөт жана тилдин ассиметриясынан, полисемиясынан жана синонимиясынан келип чыккан өзгөчөлүктөрдү жайылтат”.

Терминдердин семантикасында кандайдыр бир чектөөлөр болот. Бул тууралуу А.А. Реформацкий терминдердин терминологиялык талаасындагы моносемантикалык тенденциясы тууралуу айткан. Терминдерди өздөштүрүүдө иштөө процессин эске алуу менен терминологияда карама-каршы факторлор болоорун Л.Л. Кутина, жөнгө салуучу таасири – түшүнүктөр системасы менен терминдер системасынын ортосундагы бирден-бир шайкештиги, экинчиден, жалпы тилден келип чыккан мамилелердин “тазалыгы жана катаалдыгын” орнотууга багытталган түшүнүктөр системасы сакталат, - деп өз оюн билдирген. Терминдер белгилүү бир илимдин тармагында, б.а. өзү

тейлөөчү тар чөйрөдө гана колдонулуп, алардын терминдик мааниси ошол чөйрөдө гана ачылат.

Белгилүү түрколог-терминолог окумуштуу Ч.Жумагуловдун кыргыз тилиндеги терминдерди колдонуунун бүгүнкү абалы жөнүндө көлөмдүү “Кыргыз тилиндеги өздөштүрүүлөрдүн жана термин жасоонун бүгүнкү абалы” деген макаласында: “Суверенизация процесси адабий тилдердин лексикасында да кыйла жаңы сөздөрдүн орун алмашуусуна алып келди. Натыйжада күндөлүк турмуш талаптарын канааттандыруу үчүн алып калган терминдерди бүтүндөй «жаңы сөздөр» менен алмаштыруу дартына дуушарландык. Алардын тегин сүрүштүрө келгенде көпчүлүгү четтен кирген сөздөр болуп чыкты. Башкача айтканда, бир бөтөн сөздү (терминди) экинчи бөтөн сөз менен алмаштырып алдык.

Филологияда адам курчап турган чөйрөнү баяндоо аркылуу бере алат, ошондуктан, бул модель табигый илимдерде суроо-талаптарга ээ. Филологиялык терминология – бул филологдор илимий же профессионалдык сөздүн жаралышын толук кандуу сезе турган чыгармачылык чөйрө.

Көркөм чыгармада контекстте терминдерди колдонууда, сюжетке карай процесстин жүрүшүн, биринчиден, ошол термин контекстке кандай таасир тийгизет, экинчиден, функционалдык жана стилистикалык боёктун колдонулушу менен мүнөздөлөт. Ошол көркөм чыгарма контексттин терминге тийгизген таасири кандай кабыл алынат же детерминологизациялоо болубу? Көркөм чыгарманын контекстине жараша колдонулган термин, чыгармада экинчи даражада турат. Көркөм чыгармадагы термин контекстке карай колдонулган, чыгарманын башынан-аягына чейин ошол эле текстте жүрөт.

Контекстке кайрылсак, Ч.Айтматовдун “Кыямат” романындагы контексттик терминдер: географиялык карта, техника, машина, дөңгөлөк, географиялык ачылыш ж.б. кездешет [2, 18-б.].

Автоматчан аткычтар, шлемофон, МАЗ – жол тандабас аскер машинасы [2, 38-б.]. Текстте көркөм сөз каражаты катары колдонулуп жатат. Бул көркөм текстке гана тиешелүү, өзүнчө термин катары карасак, аскердик тармакка тиешелүү термин болуп саналат. Жазуучу мезгилге жана чыгарманын функционалдык боёгун артырууга кылдаттык менен тандап алган.

Лингвистикада терминдер көбүнчө табигый жана так илимдерден терминдерди алат. Изилдөөчүлөр өздөштүрүлгөн сөздөр термин катары колдонууда оң таасир гана бербестен терс дагы таасирин тийгизген учурлары кездешет. Баарыбызга белгилүү болгондой, функционалдык стилге; адабий көркөм кеп, күнүмдүк жана публицистикалык ж.б. кирет. Илимде терминдерди алууда лингвисттер ар түрдүү принциптерди колдонушат.

Көркөм адабий кептин өзгөчөлүгүн эске алуу менен аны тилде туюнтууда жана башка бардык стилдерге жана анын түрлөрүнө каршы коюуга туура келет. Көркөм чыгармалар тилдин ар түрдүүлүгүн чагылдырат, терминди тандоону автор өзү чечет.

Көркөм тексттеги адабий терминдер текстте белгилүү бир эстетикалык функцияны аткарат. Бул функция текстте ошол тематиканын эң жөнөкөй бирдиги болгон – диктема денгээлинде ишке ашат.

Ч. Айтматовдун “Кыямат” романындагы колдонулган терминдер: пластилин, сцена, микрофон, көшөгө, чекист, маузер, планета, купе, вагон, академиялык чиркөө, координатор, храм, семинариялаш, идеалист, репортаж, мотоцикл, вертолёт, поезд, панама, голгофа, мамлекет, рюкзак, прокурор, абстрактуу, социал-эгоисттик, прогресс, шофер, лейтенант, милиционер, гражданин, температура, рухтун чындыгы революциясы, мотоцикл, телеграф, телеграмма, партия, област, комендант, штрафбат, лаборантка, диспечер, индустриялык, телефон, комиссарлар, геолог, совхоз, ведомост, сакмалчы, област, студент, редактор, телефон, директор, парторг, галстук, альпинист, чабан, райком, демография, комплекс, раймаг, провакатор ж.б.

Лингвистикалык жагынан алып карасак, ар бирин кесиптик багыты боюнча бөлүштүрсөк болот, бирок көркөм текстте терминдерди колдонуу жазуучунун текстке карай тандап алуу зарылчылыгына жараша болот. Чынында, жалпы эле адабият илиминин терминологиясын бүт бойдон чагылдырган лексиконду (сөздүктү) кыргызча түзүп чыгуунун анча деле зарылчылыгы жок. Себеби, кыргыз тилинде адабият илиминин палеография, текстология, ыр таануу сыяктуу көмөкчү тармактарынын дүркүрөп өөрчүп кетиши, башка улуттун адабияты тууралуу оригиналдуу илимий эмгектердин жазылышына шарт түзөт.

Көркөм чыгармада терминдерди даяр, коомчулук колдонуп жүргөн терминдерден алсак, кээде жаңы жасалма сөздөр түрүндө чыгарылып жазылат да, коомчулукка илимий адабият, окуу китептери, басма сөз сыяктуу коммуникация каналдары аркылуу жайылтылат.

Терминдик системаларды тартипке салуу жолундагы дагы бир кедерги – басма сөз беттеринде сунуш кылынган терминдерди колдонуунун ордуна, аларды дайыма окшош (дублет) сөздөр менен алмаштыра берүү же ар кандай грамматикалык формада колдонуу салуу же андан көп эквивалент менен берилген учурлары да кездешет. Ошондуктан жарыша берилген ар түрдүү эквиваленттерди кыскартып бири-биринен так, толук түрдө келгендей кылып ылайыктап, бирөөнү гана тандап термин катары алышыбыз өтө зарыл. Терминдердин чаржайттыгы тууралуу Д.С. Лотте: “Эки же андан көп түшүнүктүн атамасы катары кызмат кылуучу көп маанилүү терминдердин

болушу илимий-техникалык, коомдук-саясий терминологиянын эң ири кемчиликтеринин бири. Мындай кемчиликтер көп учурларда өз ара түшүнүктөрдү бузууга алып келет жана бүдөмүктүн, практикалык каталыкты туудурат” - деп айрыкча белгилеп көрсөткөн [8, 53-б.]. Эне тилдин ички мүмкүнчүлүктөрүнүн пайдаланып термин жасоо, бул анын сөздүк составын байытуунун негизги ыкмаларынан болуп эсептелинет. Эне тилдеги сөздөрдүн негизинде термин жасоо иши кыргыз тилинин лексико-грамматикалык системасынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн ичине алууну алдыга коёт. Жалпы эле сөз жасоонун жолдоруна көңүл бурган изилдөөчүлөр сөз жасоонун ыкмаларына морфологиялык жана синтаксистик ыкмаларды кошсо, кээ бир лексикалык ыкманы, ал эми башка бирөөлөрү морфология-синтаксистик ыкманы да кошот. Термин – адам баласынын жашоо тиричилигиндеги муктаждыктан, зарылчылыктан жана бири-бири менен пикир алышуунун негизинде келип чыгары шексиз. Бирок алардын бардыгы эле жалпы элдик тилдин энчисине дароо айлана койбойт. Андай процесс көп убакытты талап кылары да бышык. Ошону менен бирге тилдеги сөздөрдүн бардыгы тең эле терминдик касиетке ээ боло бербейт. Анткени, термин дегенибиз: илимдин, техниканын, искусствонун, айыл чарбасынын жана ар кандай кесипчиликтин атайын тармагындагы бир системага келтирилинип, белгилүү

бир түшүнүктүн атын так атоо үчүн кабыл алынып, айрыкча белгилүү бир чек коюлган, бир мааниде колдонулуучу сөз же сөз тизмектери.

Адабияттар:

1. Асаналиев К., Кыдырбаева З. Адабият таануу терминдеринин кыргызча кыскача сөздүгү. - Ф., 1978.
2. Айтматов Ч.Т. Кыямат. - Б., 2019.
3. Баскаков Н.А. Современное состояние терминологии в языках народов СССР. В.сб.: Вопросы терминологии. - М.: 1961. - 127-б.
4. Гак Г. Метафора в языке и тексте. - М., 1988. - 69-б.
5. Головин В.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистический основы учения о терминах. - М., 1987. - 72-б.
6. Даниленко В.П. Лексикологические характеристики словника // Лингвистический аспект стандартизации терминологии. - Л., 1976. - 8-б.
7. Муратов А. Кыргыз адабияты: терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. Толуктоолор менен 2-бас. - Б., 2003. - 200 б. (авторлош).
8. Лотте Д.С. Изменение значений слов как средство образования научно-технических терминов. Изв.АН СССР. Отд. Тех.наук. - М., 1941. - 53-б.
9. Котелова Н.З. Лексическая сочетаемость слова в словаре // Современная русская лексикография. - Л., 1977. - 127-б.
10. Кутина Л.Л. Языковые процессы, возникающие при становлении научных терминологических систем. // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. - М., 1970.94-б.
11. Жигитов С. Көркөм сөз маселелери. - Ф., 1979.
12. Жумагулов Ч. “Алиби”. / Терминдер тууралуу. 30.01.2015.